

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ

ОЛЕНА ІВАНЕНКО,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Демократія крізь віки та континенти: погляд здалеку. Единбурзький погляд на історію демократії від давніх часів до майбутніх можливостей. — За ред. Б.Айзехена та С.Стоквелла; пер. з англ. Р.Машкової, О.Хоменко; вступ. слово А.Єрмолаєва. — Харків: Фоліо, 2017. — 639 с.

Восени 2017 року побачив світ український переклад книги “Единбурзький погляд на історію демократії від давніх часів до майбутніх можливостей”¹ — спільний проект Інституту стратегічних досліджень “Нова Україна” та видавництва “Фоліо” (Харків), присвячений історії демократії у порівняльній перспективі.

Це ґрунтовне та вагоме (у прямому і переносному сенсі) видання австралійських науковців Б.Айзехена та С.Стоквелла, відомих у себе на континенті дослідників громадянського суспільства та демократії, авторів низки видань і досліджень у цій сфері.

Під однією обкладинкою вони зібрали понад чотири десятки оригінальних есеїв провідних спеціалістів із вивчення різних епох, країн, подій та народів. Разом узяті, ці автори репрезентують багатобічний погляд на демократію та її розвиток, діляться своїми знаннями, підходами, припущеннями та результатами досліджень. Загалом же вони намагаються довести, що демократія була і є набагато давнішим та більш поширеним явищем, ніж ми звикли вважати, і що її сьогоднішня глобальна популярність пояснюється непересічним її значенням та роллю в історії людства.

Автори приділяють увагу як широко відомим, хрестоматійним прикладам демократії (таким, як Афіни, Рим чи англійський парламент), так і менш знаним (на кшталт давнього Китаю, Фінікії чи Африки часів колоніалізму), а також різноманітним народним рухам та сучасним поглядам на можливості подальшого розвитку демократії у світі.

¹ Переклад за виданням: *The Edinburgh Companion to the History of Democracy*. Ed. by B.Isakhan, St.Stockwell. Regnery Publishing, 2012.

Вони намагаються переконати читачів і довести, що демократія є категорією вічною та універсальною, притаманною всім часам та народам, що народилася вона набагато раніше, аніж за часів Давньої Греції, як це заведено вважати, і що практика ухвалення колективних рішень у давнину була так само поширеною, як і зараз, ба навіть більше, аніж ми вважаємо.

Безумовно, шлях розвитку демократії був складним та суперечливим, і XX століття виявилось найбільш плідним та успішним для її розвитку та тріумфу. Так, якщо на початку минулого століття заледве два десятки країн можна було вважати демократичними, то на початок XXI століття їхня кількість зросла до 123, що становить 65% від майже 200 країн світу. Тобто вперше за всю історію людства більшість населення проживає в умовах тієї чи іншої форми демократії.

Назагал автори виходять з універсального розуміння демократії як такої системи правління, коли громадяни мають всі права та обов'язки громадянства; коли на них поширюється дія норм та законів, що захищають це громадянство і за необхідності є можливість притягти до відповідальності тих, хто перебуває при владі; коли громадяни співпрацюють, конкурують та беруть активну участь у політичному житті тощо (с. 25).

Автори наполегливо намагаються переконати читача, що спроби окреслити історію демократії, ґрунтуючись на традиційному європоцентричному підході, тобто виходячи з подій переважно європейського простору, є хибними. Вони вважають, що кожна з доленосних подій на європейському чи американському просторі (створення Британського парламенту, Французька революція, ухвалення Декларації незалежності США тощо) є вагомим і суттєвим, але недостатнім внеском у розуміння демократії. На їхню думку, треба враховувати й інші чинники та події минулого. Давня Греція подарувала світові лише слово “демократія”, але власні принципи управління, подібні чи відмінні від давньогрецьких, у давнину практикували й інші народи — прадавні ассирійці та ізраїльтяни, середньовічні мусульмани, маорі, індіанці та інші.

Автори спростовують традиційне припущення щодо англо-американського походження демократії, піддають критиці західні наративи про демократію та її витoki, показують широту та глибину ролі демократії в суспільстві, зокрема на прикладах сучасної Бірми, Індії, Китаю, постколоніальної Африки.

Перша частина книги розглядає докласичну демократію за часів, що передували Давній Греції. Так, професор К.Боем з Університету Південної Каліфорнії (Лос-Анджелес, США) пропонує оригінальну, хоча не вельми переконливу версію, виокремлюючи рудиментарні ознаки демократії, що мали місце мільйони років тому. На прикладі поведінкової філогенетики він розкриває структурні компоненти деспотизму, егалітаризму та первісної демократії у прапрадавні часи (с. 49–61).

На прикладах давніх цивілізацій показано наявність елементів учасницької демократії в Ассирії (с. 62–73), втілення первинних елементів (прото)демократії у ведичних радах індійських республік (с. 74–85), демократичний характер стосунків ізраїльтян із фінікійцями (с. 99–110).

У другій частині йдеться про класичну демократію — грецьку та римську, — які становлять підґрунтя нашого традиційного розуміння демократії та є базисом бюрократично-судової системи управління (с. 113–152).

Третя частина стосується принципів протодемократії темних часів раннього Середньовіччя — періоду, якому дослідники цього феномену зазвичай приділяють не надто багато уваги. Проте і в ті часи, на думку С.Стоквела, можна простежити демократичні тенденції, зокрема в ісламських імперіях або скандинавських країнах на півночі Європи (с. 155–202).

У четвертій частині йдеться про ранньомодерну демократію — народження, становлення та розквіт представницької форми демократії в Європі та Америці. Велику увагу зосереджено на розвитку англійського парламенту — від правління короля Генріха III (XIII ст.) до політики Генріха VII (XV ст.), коли вже було встановлено чітку схему парламентських виборів.

У п'ятій частині подано стислу історію перших політичних рухів “левелерів” і “дигерів” (“урівнювачів” та “копачів”). Перші були противниками монархії та аристократії, виступали за утворення республіки, обстоювали ідею народного суверенітету, широких політичних прав та свобод для населення, таких як проведення щорічних виборів до Палати громад, надання виборчих прав усім вільним чоловікам, захист недоторканності приватної власності. Другі — представники сільської бідноти — навпаки, виступали проти приватної власності, першою чергою — на землю. Однак і ті, і ті першими висунули пропозицію стосовно того, що представницький уряд може керувати цілою державою (с. 217–228).

У цій же частині висвітлюється історія об'єднання сільських та міських кантонів, які функціювали як демократичні республіки й, об'єднавшись, утворили Швейцарський союз (с. 229–253). Тут же розглянуто класичний приклад Французької революції, що стала поштовхом для запровадження у Франції представницької демократії (с. 254–266).

Чималу увагу в книзі приділено Африці (демократії в контексті колоніалізму, с. 269–292), яку донедавна вважали континентом, не вартим уваги суспільствознавців, тим паче наукового вивчення. У книзі спростовується таке уявлення, зумовлене расовими упередженнями та негативними стереотипами щодо досягнень і ролі африканців у царинах науки, етики, політики, філософії (М. Овусу, с. 269). На думку авторів книги, їм доводиться постійно долати “етноцентричні стереотипи та оманливі уявлення” щодо цивілізаторської місії метрополії стосовно третього світу. У цій же частині розкривається характер відносин серед аборигенних народів та колоністів Австралазії (тобто Австралії та деяких прилеглих островів), де з кінця XVIII століття демократія була одним із колонізаторських проєктів.

Наступні дві частини книги (6-та й 7-ма) зосереджені на національно-визвольних (с. 319–380) та народних рухах (с. 381–436), що принесли їй у подальшому запровадили демократичні принципи у Південній Америці, Японії та Східній Європі. Широкий поступ національно-визвольного руху в латиноамериканських країнах привів не лише до незалежності цих країн, а й до широкої та активної участі їхніх народів у політиці та державному управлінні. У книзі також висвітлюється японський досвід утвердження демократії після 1945 року, коли активне втручання США почасти сприяло, а почасти перешкождало реалізації демократичних прагнень у країні. Розглядаються та оцінюються вплив боротьби проти рабства на демократію в Британії, Франції та США, рухи за права жінок, суперечки всередині соціалістичного руху за часів Жовтневої революції (Ленін — Каутський, анархісти — комуністи), ідеологічні відмінності між соціалізмом, комунізмом і анархізмом в аспекті демократії, вплив дискусій між ними на глобальну політику тощо.

У восьмій частині, озаглавленій “Демократія сьогодні” (с. 437–526), приділено увагу відносно недавнім подіям в історії демократії. Автори акцентують той факт, що хоча чисельність демократичних країн у світі зростає, процес виборювання демократії стає дедалі складнішим. Вони розглядають це на прикладі успішної боротьби проти апартеїду в ПАР і водночас подальших ускладнень у країні та досі нерозв'язних проблем.

Разом із тим українського читача, безперечно, привабить розділ, присвячений “грузинському питанню” — розгляду Революції Троянд 2004 року в Грузії. І хоча автор вважає, що вона не відіграла важливої ролі у демократизації країни і не зробила

значного внеску у її розуміння, його бачення під кутом зору стороннього спостерігача, тим паче з іншого континенту (у даному разі, зі США), не може не зацікавити.

На думку автора, Революція Троянд була лише малою часткою глобальної історії демократизації, підтриманої та розіграної Вашингтоном. Водночас ця революція, як і в разі інших кольорових революцій — Помаранчевої в Україні та Тюльпанів у Киргизстані (на жаль, автор тільки згадує про них, а не спиняється більш детально, хоча ці події відбувалися одночасно із грузинськими), не змогла вийти за межі власної держави та вплинути на розвиток демократії, хоча на неї покладали великі надії, й тим паче вона виявилася не здатною започаткувати глобальні демократичні перетворення. Натомість, вважає автор, вона прискорила виникнення нового, напівавторитарного режиму в країні, у певних аспектах більш ригоричного, ніж попередній, часів Шеварднадзе (с. 474).

Подібного висновку доходить і Б.Айзехен, розглядаючи питання про демократію в Іраку після 2003 року. Так, якщо попервах вторгнення США спричинилося до запровадження свободи ЗМІ та політичних партій, то після виборів 2005 року влада зосередилася переважно в руках еліти, почався зворотний процес, відбувся сплеск етнорелігійного насильства, а зрештою — посилення авторитарності уряду. У цій же частині розглянуто спроби започаткування демократичних процесів у Бірмі, провал Шафранної революції 2007 року, розвиток подій у Китаї після протистояння на площі Тяньаньмень.

В останній, дев'ятій частині книги приділено увагу різним варіантам та можливостям майбутнього розвитку демократії. Автори розмірковують про перспективи демократії у світі, розглядають зміни, яких вона зазнає у результаті глобалізації та розвитку новітніх технологій, обговорюють пошуки способів зробити демократію, так би мовити, більш демократичною.

Сьогодні міжнародні відносини є вирішальним чинником політики, і їм належить важлива роль у процесах демократизації. Автори акцентують увагу на американському досвіді сприяння демократичним процесам у світі (як до Холодної війни, так і потому), розглядають транснаціональний характер демократії, досліджують сучасні інформаційні та комунікаційні технології, їхній глобальний характер, вирізняючи та визначаючи так звану цифрову демократію доби соціальних медіа (с. 558), розмірковують про радикальну демократію, що йде на зміну ліберальній її моделі.

Розмивання кордонів та меж між публічним і приватним завдяки розвитку соціальних мереж, наявності різноманітних способів та засобів комунікації дають підстави відійти від звичних моделей традиційного раціонального консенсусного обміну думками, відкриваючи широкий доступ до більш дискурсивних форм демократичного залучення та можливостей розвитку демократії.

Автори обговорюють теорію дорадчої демократії — найбільш популярної з усіх теорій останньої чверті століття. Її теоретичні основи можна знайти у працях Ж.-Ж.Русо, А. де Токвіля, Дж.-С.Міля, Ю.Габермаса, Дж.Роулза, й вона є спрямованою на подолання таких вад та недоліків сучасної демократії, як низька участь громадян, їхня політична пасивність та апатія, вплив грошей і влади на політичний процес тощо (с. 581).

Безумовно, нові часи коригують старі поняття, формують нове розуміння явищ. Інститути демократії та нормативні ідеали змінюються, потрапляючи до середовищ, де їх не було раніше або вони були надто слабкими та непомітними. На зміну простим теоріям та підходам, що асоціюються із “кінцем історії” Фукуями або “третьою хвилею” Гантингтона, приходять нові, які мають мультипарадигматний характер, вивчають зміни, що відбуваються в мові, поняттях, соціальних інститутах, інфраструктурах тощо. Демократія теж пристосовується до інновацій. Все це змушує розглядати її як незавершений та відкритий проект, і нове мислення, що народжується в нових

умовах, мусить виходити із повсякденного людського досвіду, ґрунтуватися на надіях, уявленнях та сподіваннях людей. Таких висновків доходять упорядники збірки.

Нагадаю, що ця збірка є першою спробою дослідити демократію в історичній перспективі та, на думку упорядників, менш упереджено, аніж це робили раніше. Крім того, в ній можна знайти нові, незвичні відповіді на старі запитання, нові підходи, побачити, що демократія не є сталою структурою, а являє собою динамічну й суперечливу систему урядування.

Звичайно, ми можемо не погоджуватися з думкою, що демократія є універсальним явищем, яке має своїх законних предків у кожному куточку земної кулі та є вкоріненим у кожній культурі. Так само як можна не погоджуватися з думкою про адаптивний характер демократії, з тим, що їй притаманна здатність укорінюватися й успішно процвітати у будь-яких географічних, культурних, релігійних середовищах, пристосовуватися до відсутності будь-яких передумов, визначених та виокремлених метатеоретиками, мислителями та вченими-дослідниками. Але нам, безперечно, мають імпонувати спроби авторів книги довести, що ми помиляємось. А якщо ні, то чи погодиться, хоча б гіпотетично, пересічний італієць, шотландець чи американець покинути свою країну і переїхати, наприклад, до Буркіна-Фасо або Чаду й жити там за правилами тамтешньої демократії?...

Натомість для більшості громадян із країн, що розвиваються, демократія сьогодні видається вабливою річчю, тим, за що треба боротися і що, як і свободу, час від часу треба поливати кров'ю, що наразі навряд чи зрозуміло для європейців або американців, які вважають демократію суто грою правлячих еліт задля захисту власних інтересів з негативними наслідками для життя пересічного демосу.

Говорячи про адаптивну та універсальну природу демократії, автори змушені визнати таку саму — універсальну та адаптивну — природу тиранії та деспотизму, наголошуючи хиткість межі між ними і демократією (с. 615).

За відсутності вичерпних аргументів та відповідей, дослідники самі задаються питанням, чи варта демократія того, щоб її захищати. Якщо вона є бездоганною формою правління, чому допускає війни або етнонаціональні конфлікти? Чи не є вона черговою химерою, штучним утворенням, засобом боротьби одних задля панування над іншими? Чи є вона насправді тим набором універсальних ідеалів та інститутів, які можна застосовувати по всьому світу? І чи не був дійсно правий Черчилль, коли казав, що “демократія є найгіршою з форм правління, якщо не брати до уваги всі інші форми...”? Схоже на те, що автори самі не знають відповіді, резюмуючи, що довести або спростувати зазначені допущення можуть тільки нові, ще не проведені дослідження...

Попри все вони висловлюють сподівання, що ця книга, наведені в ній факти й висвітлені ідеї та гіпотези слугуватимуть не лише матеріалом для академічного обговорення, а й сприятимуть кращому розумінню демократії, стануть джерелом натхнення та поштовхом для подальших дій щодо її покращення.

Загалом запропонована збірка заслуговує читацької уваги, і її важко не помітити серед розмаїття наукової літератури. Щоправда, представлені в ній матеріали не всі є рівноцінними, логічно та переконливоаргументованими, автори порушують важливі питання й намагаються розглянути їх зі свого незвичного для нас ракурсу, пропонуючи власне бачення, відмінне від наших традиційних уявлень, думок та ідей, і тим самим дають нам привід для роздумів, залишаючи відповіді на поставлені питання відкритими для тих, хто здатний і прагне мислити.

Слід погодитись із висновком, якого дійшли упорядники збірки, що чим популярнішою, розмаїтішою та активнішою стає демократія у світі, тим складніше її розуміти й тим менше ми про неї знаємо, а отже, тим важче навіть дати визначення цьому феноменові. І мабуть, правий був Т.С.Еліот, який написав у 1939-му у своїй праці “Ідея християнського суспільства”: “... коли термін стає таким універсально-свя-

щенним, як нинішнє слово “демократія”, я починаю сумніватися, чи він взагалі щось означає, позначаючи занадто багато речей!” ...

Отримано 18.01.2018

УДК 316.2

ВАЛЕРІЙ ПИЛИПЕНКО,

доктор соціологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Насильство, порядок і розвиток: нова версія метатеорії для наук про суспільство

Норт Д., Воліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії; пер. з англ. Тарас Цимбал. — К.: Наш формат, 2017. — 352 с.

Минулого року вийшов друком україномовний переклад резонансної у світових наукових колах праці Д.Норта та його співробітників — Дж.Воліса та Б.Вайнгеста. Її переклад здійснив Тарас Цимбал, котрий працює на кафедрі історії та теорії соціології соціологічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Рецензована книга відкриває перед українськими суспільствознавцями неабиякий евристичний потенціал в інтерпретації характеру інституціональних змін в Україні після проголошення її незалежності 1991 року. Цей потенціал вартий короткого огляду.

Слід нагадати, що на зламі ХХ і ХХІ століть увагу українських суспільствознавців привернула інституціональна модель еволюції соціального порядку Д.Норта. Він розглядав проблему соціального порядку як проблему співпраці, що розв'язується завдяки інституціям — правилам гри в суспільстві або придуманим людьми обмеженням, які спрямовують людську взаємодію¹. З цього погляду, інституції структурують стимули дієвців у процесі економічної, політичної та соціальної взаємодії, спрямовують людську поведінку у бажаному для соціального загалу на-

¹ *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки; пер. з англ. — К.: Основи, 2000. — 198 с.